

ընդուն անորոշական և բզեքը, ես կը լեցուցիմ նոր կորովով եւ յուզումով կը թարմանան գեղեցկօրէն իմ յոյսերս, ինչպէս խիստ ծըմեռներէն վերջ եկող վարունը չքնաղ կ'ըլլայ: Ու չգիտեմ որպէս կը լուսաւորուի իմ հոգիս նարեկայ եզերքները կախուած այն միզական կանկներէն, որով կը տեսնուի իմ Հայաստանին միագնաց հորիզոնները: Ու կը լեցուիմ այն անխախտ հաւատքով թէ ազգ մը որ պատմութիւն եւ գրական նուիրէն ունի, նա ի յաւիտենից նախասահմանուած է: Կարող են իյնալ մեր խաչի ֆանապարհի վրայ թուլացած ու վատ հուզիները, բայց նոր աստղեր կ'ելլեն ինկողներուն փոխարէն:

Ո՛ր հայր խանդաղատանքով չի հետեւիր այն երիտասարդական եռուզեռին, այն հազարումէկ հայրենակցական միութիւններուն որ կը ծագին ու կը մարին պղպալակի պէս: Այնտեղ բան մը կ'եփի, այնտեղ

սրտեր կը մարզուին թունդ Ազգայնական քլայու միակ գաղափարին շուրջ: Այստեղ գաղութներուն մէջ, կուսակցութիւններն ստանձին առանձին այլեւս անելիք չունին, իսկ միասին որաշք պիտի գործեն»:

Ժամանակն է որ մենք մեր քաղաքներն իրարու կարկառեց, եւ խմբուած մէկ մարւ մին շուրջ, մէկ դըռնի տակ զինուորական հոգիով ընթանանք գաղափարին ընդառաջ խաչի ֆանապարհով: Մտնենք 1930-ը վստահ եւ հաստատուն մեր դարաւոր կարմիր ուլիս տին վրայ, եւ փութով պիտի աշխուհենք հայրենիքի երկամսպատ դռներու բացուած մը, արշալոյսին յանդիման:

«Ես չեմ միտնիր, քիչ չեմ մտնար, Հայաստան, Յոյսս կոփուած կըրամիտ»:

Եղ հաւատամ գաւկեմերուդ քաջութեամ

Ջու յարութեանդ, քու փառքիդ»:

Հ. ԱՆԱԿՆ ԳՈՒԿԱՆՆԵՐՆԵՐ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Շար. Յախորդ թուկն և վերջ)

Զ. Օծումն: — Մինչեւ հոռ հասանք՝ առանց հանդիպելու զրական յիշատակութեան հայրապետական օծման իւզով, որ կարեւոր կէտ մ'է արարողութեանս ինչո՞ւ չի տեսնուիր բնաւ մեռնի գործածութիւնը: Որովհետեւ գոյութիւն չէ ունեցեր այդ ամբողջ շրջանին, ոչ միայն կաթողիկոսին, այլ երկար դարեր նաեւ եպիսկոպոսին ու քահանային վրայ: Առ հաւասարակ արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ անծառնօթ էր ու կը մնայ տակաւին կարգաւորաց օծումը: Արեւմտեան եկեղեցին միայն ունէր զայն, ուսկից փոխ առին նաեւ Կիւրիկի ու ապա արեւելեան Հայք մեր քահանայից ու եպիսկոպոսաց վրայ: Առաջին անգամ Ղուկիոս Գ պապն հղաւ, որ նըշ-

մարելով անոր պակասը մեր քով, 1185ին թելադրեց զայն, զրելով առ Գրիգոր Տղայ, «(Ծէք. և և զձեռնադրեալ քահանայիցն զձեռն և զեպիսկոպոսացն զգլուխս, որով զօրանան յերաքանչիւր պաշտօնս՝ և կը կարծեմ՝ որ նոյն ժամանակ իսկ Լամբրտոնացին խառնեց զայն իւր վերականգնած եպիսկոպոսօրհնէից մէջ, ինչպէս կ'երեւի կոստանդնի օրինակին քաղափարէն. «Ինչ հայրապետն օծումն ի գլուխ նորին խառն չանման», յարակից բանաձեւով:

Իայն ծիսական նորութիւնը դիւրաւ չէին կրնար ընդհանրանալ, և երկար ժամանակի կը կարօտէին: Որով ոչ միայն

Լ. Զաք. Գ. 144. — Լ. Ստ. 1929, 335»

վանաց Բրիցագոյն մաշտոցը ԺԱ զարու (թ. 457), որ կանուխ էր քան զգիտաւ ռութիւնը, այլ աւելի կրտսերագոյնը ալ, ինչպէս մերը՝ 1216ին (թ. 199), իբրեւ սաղեմին՝ 1266ին (թ. 2027) և այլև, աակաւին չունին զայն քահանայական ձեռնադրութեան մէջ՝ զոր միայն կը բու վանդակեն և Սակայն Սոյ 1342ի ժողովը կը վկայէ աղբն անոր ընդհանրացման՝ եպիսկոպոսաց աւ քահանայից վրայ, անոր սկզբնաւորութիւնը մինչև Շնորհալույն օրերը հանելով՝, ինչ որ հետէ և հաւա նականութենէ, և որուն հաւատացին Չամ չեան ու Հ. Ալիշան եւ, վերջինը հաս տատելով հանդերձ՝ թէ իրապէս չէր նըշ մարտեր անոր հետը նոյն կաթողիկոսին ժամանակ՝ Այսպիսի նորոյթ մը՝ Շնոր հալին, որ բարեկարգասէր հոգւոյն հետ պահպանողական ալ էր, չէր կրնար ըն դունիլ՝ առանց արտաքին ազդեցութեան. և իւր հայրապետութեան շրջանին՝ Հոռ մայ հետ իւր կցորդութիւնը չէ յիշուած, որպէս զի կըրը անոր ազդեցութիւնը։ Օծուէն որոնելու չենք 1185էն յառաջ, իսկ Գր. Տաթեւացի՝ 1397ին և 1407ին, յորս կը շարադրեր իւր գործերը, կը վը կայէ քահանայական օծման գործադրութեանը նաեւ Հայաստանի մէջ իւր օրով՝ իբրեւ սովորական բան մը՝:

Արդ՝ յետսմուտ քահանայականէդ ու եպիսկոպոսականէն յառաջ չէր կրնար լինել հայրապետական օծումը մեր քով։ Արդարեւ ի հնուց և շատ յառախ գործածուեր են մեր մատենագրութեան մէջ օծանել և օծումն բառերը, բայց առնուած անկասկած անուշէն օծելոյն՝ Քրիստոսի, «զոր օծն Աստուած Հոգւով սրբով», և եղաւ քահանայ կամ քահանայապետ յառա տեանց՝. և ինքն իսկ օծ իւր պաշտօնեայքը նոյն Հոգւով, և մասնակից ըրաւ զանոնք

իւր քահանայորեանը, ըստ առաքելական բացատրութեանց, ինչպէս կ'իմանայ ու կը կրկնէ մեր Յաճախապատուէն ալ ան արատից մասին, թէ «նորա են աթփանի Հոգոյն սրբոյ օծման և քահանայանայ լիս տուծոյ»։

Սոյն իմաստով ուրիշն հասկնալու ենք փաւտոսի «զհայրապետան օծանել», զոր յետոյ կը մեկնէ՝ «զի ձեռնադրեսցեն, ձեռնադրել, ձեռնադրեցին» զԵրեսէս¹⁰. Փարս պեցւոյն «զկարգ օծման»¹¹. Կաղանկա տոււաղոյն խօսքը՝ թէ Լուսաւորիչ «օծա ներ փոխարէն իւր զորդին զվրթանէս»¹². Միարոր երիցուն փաւտոսեան յարառու թիւնը՝ «զհայրապետան ձեռնադրել օծ մամբ»¹³. Ուսուայեցւոյն «զօծակն ի յաթոռ հայրապետութեան»¹⁴. Լամբրոնացւոյն «զընտրեալն օծալ»¹⁵, զոր կը պարզէ ըսելով առ Շնորհալին, «Ուրախացիր Հոգով օծեալ, (այս առ իւղով), — կաթողիկոս Հայոց բազմեալ»¹⁶, եւ զոր կը կրկնէ անոր կենսագիրն ալ մեծ Վկայասիրին համար՝ թէ «հոգեւոր օծմամբ» կաթողիկոս կը նստեցնեն¹⁷. Այլաբանական է տակաւին 1299ին Սո. Սրբելիանի բացատրութիւնը Վահանայ մասին՝ թէ «օծանեն զնա կաթողիկոս»¹⁸. Կամ Բ կոստանդնի համար՝ թէ 1286ին «օծն զնա պատրիարգ Հայոց»¹⁹։ Ռոմեկը՝ միշտ այլաբանօրէն՝ զործածուեր է նաեւ եպիսկոպոսաց ու քահանայից համար, ասոնց վրայ իւզն ընդունուելէն յառաջ. և մինչև սարկաւազաց մասին, որոնք երբեք իւղ չեն տեսներ Սյայպա Ոյն Մովկացին կ'ըսէ՝ թէ «սարկաւազն բեմական է օծմամբ և ձեռնադրութեամբ»²⁰. և Լամբրոնացին՝ «թէ սարկաւազ օծաւ, առնու եպիսկոպոսն զուրարն»²¹ և այլն. մինչ հին ծիսարաններէն զատ՝ Տաթեւացիէն ալ գիտենք՝ թէ «սարկաւազին ձեռն ոչ մեռներ»²²։

Ֆ. Манси, XXV, 1941-42. — 2. Չամբ. Գ, 84. Շնորհալի եւ Գրգ. իւր, Վճեւ. 1878, 184, 452. — 3. Հարցմանց ժող. Կ. Կոնստ. 1729, 672. Գրգ. ամբ. 172. — 4. Վճեւ. Բ, 11. — 5. Գրգ. Ժ, 38. — 6. Երբ. Ի, 15. 20. — 7. Բ կոր. Ա, 21. — 8. Ա. Պետր. Բ, 5, 9. — 9. ԶԺԿ. Վճեւ. 1898, 88.

— 10. Փաւ. 71, 72, 75. — 11. Պաւ. 881. — 12. Կաղանկ. 28. — 13. Սոփեթ. 2, 24. — 14. Ուս. 764. — 15. Սաւ. 834. — 16. Գովգաւ ի Շնորհալին. — 17. Սաւ. 834. — 18. Սաւ. 938. — 19. Որբել. 350. — 20. Արտ. 1897, 279. — 21. Մեկ. Կոր. 206. — 22. Պար. ամբ. 172.

Այդ բոլոր հայրապետական օժանդակներին է նկատել իւրը նաեւ հետեւեալ պատճառներով: ա. Զի բոլոր արեւելեայք շունին՝ ըսինք, և չկայ իսկապէս իմ յիշած՝ պատրիարքական ձեռնադրութեանց մէջ եւս: Բ. Արեւմտեայք ըսի՝ ալ անսոս վրո է այն Զ դարէն յառաջ, յորում Գաղիոյ, Սպանիոյ և Ափրիկէի եկեղեցիք սկսան զայն, և թ զարուն ալ ընդունեցաւ Հռոմայ եկեղեցին, մինչ մեր օժանդակ վաղուց ի գործածութեան էր: Գ. Այն շրջանին՝ ուր մեր կաթողիկոսները եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն միայն ունէին, չէին կրնար հայրապետական օժանդակ ստանալ, ոչ ալ եպիսկոպոսականը՝ որ դեռ չկար: Դ. Տակաւին աներեւոյթ է օծումը Լամբրոնեան կաթողիկոսօրհնէից մէջ եւս, ըստ մեր երեք ու կոստանդնուս պոլսի անթուական օրինակաց՝ որոց, վերջինները մասնանշեց Հորոյ, հերքելով ինքն ալ օծման հնութիւնը՝ ժամանակաօտեաած եմ, բայց չեմ յիշեր՝ թէ երբ կը զնէ ինքն անոր ծագումը:

Օրմանեան, որ ըսածները կշռելու պէտքը միշտ չէր զգար, ուզեց՝ որ Աբրահամ «Նոր կիրակիին օծուած ըլլայ» կաթողիկոս՝ այդ բառը փոխանակելով Ռիստայ նիսի ձեռնադրելոյն՝ և նոյն օծումն իսկայն կան իմաստով՝ — որով անշուշտ կ'իմասնար և հոգ՝ — ընդհանրացող նաեւ կոսմիտասայ ու մեր բոլոր հայրապետաց, ձեռնադրութեան չափ հին կարծելով զայն՝ իսկ Ն. Ժ. Մելիք թանգեան, կասկա ծանօց նայելով հանդերձ Օրբեիտանի վերջոյնեալ վկայութեան՝ վաճառայ օծման իմաստի մասին, ուզելով «մի քիչ ազատ եմթաղորութիւն անել», ըսաւ՝ թէ «Հայոց կաթողիկոսներէ օծումն սկսուել է Բազաղաւանդայ թաղաւորներէ օծման հետ միասին»: Երկու տեսութիւնք ալ կապ չունին իրականութեան հետ: Եւ Սոյ

1842ի ժողովը, որ յայտնապէս կը յիշէր ու կը նկարագրէր Բահանայի և եպիսկոպոսի օծումը, հայրապետականին վրայէն լուծեալ անցաւ, շատանալով յիշել առ նոր ձեռնադրութեան ուրիշ հանգամանքները՝ և համոզելով զմեզ՝ թէ հոգ դեռ չկար կաթողիկոսական օծումը՝ Նոյն ժոպովին consecratio ու consecratio բառերը մեր հայրապետաց մասին, որ կը նշանակէ նութագործել կամ ձեռնադրել, Զամէեան թարգմանեց օծումն և օծանել¹⁹, յայտնի չէ ինչ իմաստով, և զոր կրկնեցին Օրմանեան ու Հորոյ եւս²⁰, առաջինն ըստ ստանի իմաստով զանոնք, և երկրորդը՝ չեմ յիշեր:

Յատկէ կը տանինք մեր խաղաղեալութիւնը, և կը հասնինք կիրակոս վերապետայ ընտրութեան՝ 1441ին, զոր երկարօրէն կը նկարագրէ թով. մեծօրհնէին²¹, և բուն ձեռնադրութիւնը կը յիշէ համառօտիւ, զսկիզբն արարաց ձեռնադրութեան, նոյնպէս և անոր մասնակցութիւնն երկու տասնեւ եպիսկոպոսաց ու նոյնքան վարապետաց²², իսկ օծումը դարձեալ կը մըսնայ լուծեալ ներքեւ Մեծ քաղ մ'ալ կ'ընենք հոս, և կը հանդիպինք 1619ին գրուած մաշտոցի մը, զոր Հորոյ տեսած Անտոնեանց գրառածն մէջ ի Պոլիս²³ Այդ զրչագիրը յաւելումն մ'ունի զատ միլասնով, զոր յետոյ կ'ընդօրինակեն նոյն մատնագրանի ուրիշ զրչագրեր եւս և քոր հրատարակեց Հորոյ²⁴: Յաւելումն մ'ալ ազգովութիւն մ'է կաթողիկոսական օծման, առ որ կը կոչէ հինքերէն աղաբառ նախան օծումն յիշատակող վկայութիւններ, զոր ինք իւրով իմացաւ որոց մէջ յառաջ կը բերէ նաեւ Մեծօրհնէոյն թուսքը. «Թովմա պատմապիքն զի՛ն թէ ԺԲ եպիսկոպոսք օծանեն կաթողիկոս Հայոց»: Եւսիտե մեր տեսածն է²⁵, որմէ աւելք բան մը չի տար նոյն վարդապետէն. ապա

1. Աստ՝ 390. — 2. Armellini, *Lesioni di arch. crist.* 1898, 367. — 3. Աստ՝ 395. — 4. Բիզանդիոն, 1916, մարտ 2. — 5. Ազգայն. 617. — 6. Աստ՝ 392. — 7. Ազգայն. 659. — 8. Հայոց եկեղ. Իրաւ. Բ, 119. — 9. Աստ՝ 397, 398. — 10. Զամէ. Ա.

792. — 11. Ազգայն. 1696. Բիզանդիոն. — 12. Գրգոր Ս. Ղազարոս. — 13. Աստ՝ 393. — 14. Ամբ Զմմաթ վանքին մէջ. — 15. Բիզանդիոն, 1916, մարտ 28. — 16. Աստ՝ 398.

ցոյց՝ թէ նա օծման մասին ուրիշ բան զրաժ չէր: Եւ նոյն անձանք ջրատագովն իւր կողմանէ կը յարէ Մեծօփեցոյն ըստա՝ ծին. «Եւ եթէ ոչ գտանի (ժիւ եպիսկոպոս), վեց կամ երեք օծանն զգազաթն խաչանման մեռոնաւն սուրբ».— Կոս կրկար մանրամասնութիւններ կու տայ օծանելի մասանց նկատմամբ. — «և յեւտայ զաջ բուքն կնքէ օծութիամբ» զըլխաւոր եպիսկոպոսը, իւրաքանչիւր օծման հետ բսելով սահմանեալ քանաձեւը: Ապա կը յաւելու՝ թէ ասն «եպիսկոպոսունքն ի ձեռն թոյրապոյսի գաօսաղան՝, և ասնն զնորա աղօթքն և տան զկնիքն՝ որ է մաստանին կաթողիկոսական, զնելով ի մատն միջին, և ասնն զնորա աղօթքն. և տան զաստալաւն, և ասնն զնորա աղօթքն», աղօթքները յանձնարարելով կարդալ եւ պիսկոպոսական կարգէն: Արդ՝ ինչ կը նշանակէ այդ ջրատագովութիւնը. եթէ ոչ՝ որ այդ արարողութիւնը տակաւին ընստան չէր չայոց, և չէր մտած սովորական կաթողիկոսորդնէից մէջ. վասն զի ընտանի առվորոյթ մը պաշտպանութեան ու քաջատրութեանց չախտի կարօտէր:

Կրնանք Թերեմ զրականապէս հետեւցընել թէ Եփեսոս յիշեալ մաշտոցին 1619 թուականէն յետոյ երեւցած է մեր մէջ: Բայց թէ քուն ո՞ր տարւոյն է որո՞շ ձեռաքով, առ այժմ չեմ կարող որ և է հաստատի բան մ'ըսել այդ մասին: Կարելի էր հաւանական ենթադրութիւն մ'ընել ժամանակի նկատմամբ, եթէ զոնէ յաւելաւորն զրի տեսակը գիտնայինք:

Էւ Արդիւնքը: — Վերջին և ոչ նուազ կարեւոր խնդիրն է՝ որ կ'ենէ հոս մեր առջեւ. քնն կրնար լինել հայրապետական ձեռնադրութեան և օծման վախճանը կամ բարոյական արդիւնքը:

1. Անձանք չէ մեզ, ըսի կանխաւ, այդ ձեռնադրութիւնը սահմանողաց նպատակը: Բայց վերջապէս պարզ օրհնու-

թեան մը ձեւը չէր արարողութիւնը՝ նոյն ինքն ի սկզբան ալ, և վախճանը՝ բնական է խորհիլ թէ մեր հայրապետին ապահոս վել էր բացարձիկ դիրք մը: Այդ ձեռնարկը կը կատարուի զի դարու մօտերը, և իւր նըպատակին հաւանական ժառանգ ու թարգման մը կրնանք համարել զԱնանիա մոկացին, որ մեծ զաղափար ունէր անոր մասին, զոր և համամատեց Եղիայի կրկին հոգոյ իջման Եղիսէի վրայ՝ Ըստ իրեն՝ կաթողիկոսն «է ամենապիտ իրբու զԱստուած»: Եւ նայելով իւր աստիճանին «պատուածային բարձրութեան», կը պանծացնէր «զանճառ բարձրութիւնն զաթոռն քրիստոսանման և զմեծ քահանայապետութիւնն», հակառակ Անձեւացեաց առաջնորդին խոտրովու, որ զարգացած ու լայնախորհ միտք, ըմբոստացաւ անոր կամ ժամանակակցաց չափազանց տեսութեանց դէմ: Եղին անձին ակնարկելով կաթողիկոսը՝ կ'ըսէր. «Ոմանք արդենագիւտ նորաձայնութեամբ բառնան զերիցութիւն սուրբ աթոռոյն, համապատիւ զեպիսկոպոսունս և զհայրապետան ասելով»: Եթէ խոտրովու ճշգրիտ համոզումը դիւրին չէ տեսնել հակառակորդի խօսքերուն մէջ, սակայն կրնանք գուշակել Մովսէսոյն աւուր ընծայած հետեւեալ զաղափարներէն, «Թէ զանազան անուանք՝ մետրոպոլիտք և արքեպիսկոպոսք և պատրիարք՝ մարմնական անուանադրութիւնք են՝ ք. և թէ Երիս միայն կարգս ասուս յեկեղեցոյ, և այլ ոչ հաւ » և « զարձեալ՝ պատճառաւ զհայրապետն համապատիւ (եպիսկոպոսին) ասելով, Թէ եպիսկոպոսն ձեռնադրէ Յայտնի է տղերեզ՝ որ Անձեւացին հաւ զնա »:

մասպատուութիւնը կը դնէր կարգի մէջ, ոչ թէ իշխանութեան, զորս Մովսէսին չէր կարող զանազանել իրարմէ, և այս պատճառաւ ալ չէր հասկանար զխոտրով,

1. Գաւազանիկ ծագումը ասն ի Պտմ. հայ տրգ. 410-11. — 2. Աստ՝ 834. — 3. Արտ. 1897, 2774 — 4. Արդ՝ 286, 278. — 5. Տես և աստ՝ 334.

որոյ տեսութիւնը նորութիւն մը չէր՝ ոչ ընդհանրական իկեղեցւոյ և ոչ հայկական նին մէջ, Այո, նոյն ինքն հայ եկեղեցին՝ իւր կրօնապէս ու մտաւորապէս լուսաւորագոյն շրջանին, ինչպէս ի դարն էր, խորովէն տարբեր չէր խորհեր, իւր հոգիւնապետաց մէջ՝ կաթողիկոս, հայրապետ, քահանայապետ, եպիսկոպոսապետ կամ ուր քիպիկոպոս տնտղոսներուն ներքեւ տեսնելով եպիսկոպոսական կարգն իսկ, և յաճախ որակելով զանոնք այդ անուամբ ինքնին. «զուրբ եպիսկոպոս Գրիգորիոս»։ — «սրբոյ եպիսկոպոսին» կամ «եպիսկոպոսին Սահակայ»։ — «Յովսեփոս եպիսկոպոս», կամ «Յովսէփ եպիսկոպոս Այրաբատի»։ Եւ նոյն ինքն հայրապետը իրենց պաշտօնական թղթոց մէջ կը գրէին՝ «Սահակ Հայոց եպիսկոպոս» կամ «Սահակ եպիսկոպոս Հայոց»։ — «Յովսէփ եպիսկոպոս», կամ «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք խմովք»։ Ինք զինքը միւսերուն աստիճանին վրայ դնելով ըստ կարգի։

Սակայն ի ու ժ դարերու հայ եկեղեցիաց մէջ հոգեբանական լայն անընդհատ մը բացուած էր. Եւ եթէ մեր բանասիրական անաչառ ու քննադատ դարուն անգամ՝ իրենք զիրենք յոստատրուալ աւանդանդներէն շատեր, — որ չեմ գիտեր՝ ինչ կ'իմանան այդ բառով, — չեն հանդուրժեր տեսնել մեր եկեղեցական անցելոյն իրական դէմքը, կը փրփրին անոր քողազերծման դէմ, և կը մեծարեն կեղծիքն ու կեղծարարները, զարմանք չէ՝ որ նուազ լայնախոհ շրջանի մը մէջ, ինչպէս ժ դարն էր, Անանիա չկարենար մարտիկ խօսքովու դասական համոզումը։

Չ. կաթողիկոսն աւելի յառաջ գնաց, միայնակ եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքն ալ վերագրելով իրեն, հակառակ նիկիական սահմանին, և զոր Անձեւացեաց

առաջնորդը նոյնպէս անհամաձայն կը գտնէր օրինաց. «Առանց երկու կամ երեք եպիսկոպոսաց, կ'ըսէր, ... անհնարին է ունեց ձեռնադրել եպիսկոպոս. վասն զի ոչինչ աւելի բերելով հայրապետին քան այլ եպիսկոպոսաց (իբր իրաւունք կարգի), կարի յոյժ գտանի սխալեալ ի մտաց սըրբազան տառից», միայնակ ձեռնադրելով։ Որուն կը պատասխանէր Անանիա՝ թէ ձեռնադրողաց բազմաւորութիւնը կարեւոր էր եպիսկոպոսականէն վեր աստիճան տալու համար միայն։ Առ այս կը յիշեցնէր նոր կտակարանէն Պողոսի, Բառնարայ և Ղուկասու ձեռնադրուիչն ի բազմաց, աւանդ մէջ նշմարելով «զկոչուած կատարեալ պատրիարքութեան, և ոչ եթէ այլ ինչ հաւասարութիւն կարգի»։ Նոյնպէս նաեւ ուրիշ մայրաքաղաքացի հայրապետաց մասին, ինչպէս Շմառնի իզդոպանց Երուսաղեմի մէջ, և Փարիսնոսին ի Հռոմ, զորս կը կոչէր Եւսերիոսէ՝ իսկ պարզ եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնը՝ միայնակ կատարուած կամ կատարելի կը յիշուին, կ'ըսէր, Յովհաննէս առաքեալէն⁹, Պողոսէ ու Տիմոթէ՝ և Լուսաւորիչ նոյնպէս միայնակ «ձեռնադրեաց» զԱրիստակէս և միւս եպիսկոպոսները¹⁰։

Ինչպէս կը տեսնենք, բաւական հըմտութեամբ կը խօսէ հոգ Անանիա¹¹, բայց առանց իրաւունք ունենալու «Քմայական էր իւր բաժանումը նոր կտակարանի ձեռնադրութեանց միջեւ, ուր առ հասարակ բազմութեամբ կը կատարուին անոնք, ըսկըսեալ եօթն սարկաւազներէն, որոց ձեռնադրութեան կը մասնակցին բոլոր առաքեալը»¹², և որոնք «պատրիարքութեան» չէին բարձրանար, այլ սպասաւորութեան կը կարգուէին, մինչեւ Պողոսի ու Բառնարայ ընդունած ձեռնադրութիւնը¹³, — և այդ շրջուն քարոզչաց վրայ սպազայ նահանգապետ պատրիարքութեան գաղաւ

1. Ագաթ. 605. — 2. Կորն. վեհափկ, 1883, 11, 18. — 3. Եղեղէ, վեհա. 1893, 77, 49. — 4. Խորհ. Գ, 84. — 5. Եղեղէ, 50, 131. — 6. Գրք. ԺԳ, 3. Բ Կոր. Ը, 19. — 7. Պատմ. Եկեղ. Գ, 34. 2,

ԻԹ. — 8. Ան. Գ, ԷԿ. — 9. Բ Տիմ. Ա. 6. Տիմ. Ա. 5-7. — 10. Ագաթ. 642, 630. — 11. Արտ. 282-84. — 12. Գրք. 2, 6. — 13. Ան. ԺԿ, 3.

փարը փնտռելն անտեղի էր, — անոց միտքս
սին տուածները բազմաթիւ «երկցանց» և
և Ղուկասաու ընդունածը¹։ Այդ արարու
գումթեան մէջ ինչպէս այժմ, անշուշտ հին
ժամանակ ալ ձեռնադրիչներէն մին զըլ-
խաւոր և իսկական ձեռնադրիչը կը լինէր,
և միւսերն օգնական, որով Պօղոս կրնար
նաեւ գրել Տիմոթէոսի, «զշնորհսն Աս-
տուծոյ» որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ
իմմէ»։ կամ «ձեռու վաղվադակի յուրուք
վերայ մի՛ զնիցին»։ կամ ս. Գրիգոր
«ձեռնադրեաց» ևայլն. — թէպէտ վերջինս
կրնայ և միայնակ ձեռնադրած լինել գէթ
առաջին անգամ, երբ ի Հայս ուրիշ եպիս-
կոպոս չկար։ — Եւ Նիկիոյ ժողովը 325ին
սահմանելով եպիսկոպոսի ձեռնադրողաց
երեք թիւը, նոր օրէնք մը չէր դնել, այլ
կ'ամրապնդէր՝ մեղմելով՝ հինը, և գրեւոր
այսպէս. «Ի զէպ է յոյժ արդարեւ՝ զի
եպիսկոպոս կարգիցի յամենեցունց (եպիս-
կոպոսաց) որ են ի գաւառին Այլ եթէ
զժաւարին իցէ այն վասն կարեւոր հարկի
կամ հեռաւորութեան ճանապարհի, երեք
եւեթ ի նմին տեղով գումարեալք, և
բերեալ զհաւանութիւն և զթուղթս ի բա-
ցեայ եղիւոցն, այնպէս կատարեացն զըն-
տրութիւնն, և ընդ նմին զհաստատութիւնն
ընկալցին ի մետրոպոլիտ գաւառին» (կան.
դ)։ Ուրեմն ընտրողաց բազմադրութիւնը
կարեւոր է հաւասարապէս եպիսկոպոսաց
և արքեպիսկոպոսաց համար։ Եւ «ընտրու-
թեանդ» մէջ կ'իմացուի ձեռնադրութիւնն
ալ, ինչպէս քիչ յետոյ 341ին կը շեշ-
տէր Անտիոքայ ժողովն եւս, — որոյ կա-
նոնները նիկիականաց հետ ընդունած էր
հայ եկեղեցին իւր կանոնագրոց մէջ, —
վճռելով այսպէս. «Եպիսկոպոս մի՛ ձեռ-
նադրեսցի առանց ժողովոյ և ընթերակա-
ցութեան մետրոպոլիտի գաւառին»։ և եթէ
բոլոր եպիսկոպոսները չկարենան, կ'ըսէ,
հաւաքուի, «մեծի մասին ի նոցանէ ար-
ժան է զալ» (կան. ժր)։ Դիտելի է՝ որ
Պետրոսի յաջորդներն անգամ մինչև ցայս-

օր եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնը կը կա-
տարեն միշտ երկու գործակիցներով։ Եւ
առ հասարակ արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ
երեք ձեռնադրիչները միանգամայն ձեռք
կը դնեն նուիրելոյն զլիւին, թէպէտ էա-
կանն անոցմէ մին միայն գաւառին։

Գալով մեզ, կասկած չկայ՝ որ Մոկա-
ցին միայնակ ձեռնադրելու իրաւունքը
պաշտպանելու ժամանակ՝ ինքն ալ նոյն-
պէս կը վարուէր։ Բայց իւրմէ գատ ուրիշ
դրական ապացուցի կամ օրինակի չեմ
հանդիպած միայնակ ձեռնադրութեան,
Բարսեղ կթղ. Կարմիր վանաց այցելու-
թեան երթալով, տեղւոյն Ստեփանոս վար-
դապետն «սրար եպիսկոպոս»։ սակայն
իւր հետ տարած էր նաեւ «վարդապետս
և եպիսկոպոսս»։ Եւ ինչպէս հոս, նոյնպէս
ուրիշ յիշատակութեանց մէջ ալ եզակի
բայն ապացոյց մը չէ ի նպատո Անա-
նիայի տեսութեան։ Ընդ հակառակն աղոր
ղէմ կան՝ մեր քով իսկ՝ յայտնի փաստեր
իւրմէ յառաջ և յետոյ։ Այսպէս Արդիսոյ,
որոյ ձեռնադրութիւնը յիշեցինք², ուղղա-
փառ Ասորաց պարզապէս «եպիսկոպոս»
էր³, և զայն Նիւսէս աշտարակեցին ձեռ-
նադրեց գործակցութեամբ եպիսկոպոսաց։
Շնորհալին իւր եղբորէն եպիսկոպոս կը
ձեռնադրուի նայնպէս «բազում եպիսկո-
պոսաց և սուրբ արանց ժողովով»։ Լամ-
բրոնեան եպիսկոպոսօրհնէից մէջ Հայրա-
պետին հետ արարողակից կը նշանակուին
«եպիսկոպոսունք» կամ «քահանայա-
պետք», թէպէտ չի ըսուիր՝ թէ անոր հետ
նաեւ ձեռք կը դնեն, այլ սոսկ՝ թէ «դնէ
Հայրապետն զձեռն ի վերայ զլիւյ նուի-
րելոյն», և կ'ըսէ աղօթքն ու բանաձեւը։
Սոյ 1342ի ժողովը դեռ կը հաստատէր՝
թէ Հայոց հայրապետն իւր եպիսկոպոս-
ները կը ձեռնադրէ «գործակցութեամբ
եպիսկոպոսաց կամ արքեպիսկոպոսաց»։
Եւ գործակցութիւնը ընթերակացութիւն
կը թուի՝ գէթ միջին դարուն, մասնակ-
ցութեամբ ինչ ինչ աղօթից կամ ընթեր-

1. Գրք. ԺԳ, 22. — 2. Բ. Կ. Բ. Ը, 19. — 3. Բ.
ՏԻՄ. Ա, 6. Ա ՏԻՄ. Կ, 22. — 4. Հայտմ. 37Կ. — 5.

Ասա՝ 337. — 6. Գր. բգրոց, 55, 59, 62, 73, 7Կ, Կ1,
— 7. Սոփերք, ԺԳ, 33. — 8. Mansi, XXV, 1261,

ցուածոց, և ոչ նիւթական ձեռնադրութիւն ըստ հնոյն՝ Բամենայն դէպս՝ խոսքով ըստ օրինաց կը իօսէր, մեր եպիսկոպոսական տին զլանալով միայնակ ձեռնադրելու իրաւունքը:

Յ. Դիտելի է՝ որ մեր բոլոր հայրապետք Մովսէսայն պէս չէին խորհրդ նոյն իսկ միջին դարուն՝ նկատմամբ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան արդեանց, ինչպէս Գէորգ Բ, որ Աղուանից Սամուէլ ու Յովնան կաթողիկոսները կրկին անգամ ձեռնադրելով¹, հասկացուց՝ թէ տարապայման կանոնադրութիւն մը չէր ընծայեր այդ ձեռնադրութեան, որ Հայուն կամ Աղուանին վրայ տարբեր զօրութիւն ունենալու չէր անշուշտ. ոչ ալ զայն կը համարէր անշուշտ և անկրկնելի կնիք մը, ինչպէս էին քահանայականն ու եպիսկոպոսականը: Դատարկ խօսք էր Աղուանից պատմչին անոնց միոյն ձեռնադրութիւնն «անկառաւոր» կոչելը, որպէս թէ «չիրմի՛ եպիսկոպոսն» առեր էր Սամուէլ², և ոչ Հայոց հայրապետէն, կրնար ընտրութեան անկառուն եղանակն անվաւեր ընել կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Բայց անոնց հովուապետաց մեր հայրապետներէն ձեռնադրութիւնը ստիպողական կամ սովորական չէր՝ Եւ եթէ Գեորգ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն իսկապէս կարգ համարէր, — ինչպէս կ'ընդունէր Անանիա և կը մեղադրէր անոր կրկնութիւնը³, — չպիտի յանդգնէր կրկնել զայն, Չի չէր կրնար չգիտնալ՝ թէ ամէն ձեռնադրութիւն կատարեալ և անկրկնելի է, երբ ընդունուած է եպիսկոպոսական ձեռքը⁴, և նոյն իսկ ապօրէն եղանակաւ, որ անգոր կը դարձնէ անսովորուած կարգին իրաւունքը, բայց ոչ և կարգը: Ուստի յայտնի է՝ որ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը կարգ մը չէր համարեր Գէորգը, որով կը լուծէր ու վերստին կու տար և նաեւ յայտնի Երեմիայն՝ օրհնութենէ աւելի բան մը չէր այն, և իւր ընտրութեան համար ժողո-

վեալ եպիսկոպոսաց կ'ըսէր. «Եւ զօրհնութիւն ձեռնադրութիւն, որ հանդերձեալ է իջանել ի վերայ մեղաւորիս, լինել որպէս հուր մաքրիչ տղմոյ յանցանաց անձին իմոյ»⁵: Ասոնք՝ հինքերու համոզմունքը:

Վ. Իսկ ինչպէ՞ս կրնանք խորհիլ մեզ՝ արդի նադդեհեա հայրին վրայ, Եթէ հաւատանք (Որմանեանի, — որ խնդրոյս մէջ ալ նետուեցաւ իւր սովորական թափով, — կարծելով վրիպակաւ՝ թէ ուրիշ եկեղեցիք պատրիարքի ձեռնադրութեան կատարելուն, և թէ «միայն մերս Հայաստանեայց կաթողիկոսութիւնն է՝ որ խորհրդական ձեռնադրութեամբ և միառեմի օծմամբ կը սրտի», հետեւցուց՝ թէ «նուիրեալ յայդ սատիւնն կը ստանայ առաւել ինչ քան զայլ եպիսկոպոսեանս: Այդ պայմանին զօրութեամբ, կ'ըսէր, Հայոց հայրապետն է միայն՝ որ կարող է առնուանիլ օծեալ Հայրապետ, (անգիտանալով օծեալ բառին ըրիստոնէական հին և ընդհանուր գործածութիւնը բոլոր եկեղեցականաց վրայ), մինչ այլոց եկեղեցեաց հայրապետք հակառակ իրենց բարձր առնուանց և կարծեցեալ տիեզերական իշխանութեանց՝ առաջի կկեղեցոյ և խորհրդական տեսչութեամբ հասարակ եպիսկոպոսեանի չեն»⁶. այլ քան զՀայոցը «նուազագոյն են ջրիստուկեան օրինական պայմանով, զի չունին հայրապետական օծումը»⁷:

Այո, այդպէս պիտի լինէր, եթէ Քրիստոսի «եկեղեցին» կազմուէր Որմանեանով, և «խորհրդական տեսչութիւնն» ու «քրիստոնէական օրինական պայմանը» սահմանելն անոր քահանայից թողութիւնը: Մասնաւորապէս՝ որ բախտին հեղմութեամբ կը թանձրանար այդ խելացի և վկայեալ առնուածաբան զխումն մէջ, շթոյլատրեց անոր խորհիլ՝ թէ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը, մարդկային գիւտ, չէր կրնար թիստուէլ սահմանուած խորհրդաց ոյժն ու արդիւնքն ունենալ, «խորհրդական ձեռ-

1. Հմտ. աստ՝ 338. — 2. Աստ՝ 338. — 3. Աստ՝ 333. — 4. Հմտ. աստ՝ 337. — 5. Աստ՝ 338. — 6.

Նով. 24. — 7. Աստ՝ Հայաստ. 49-50. չեղարկուեալ իմն են:

նադրութիւնք լինել՝ նման քառանայակա-
նին կամ եպիսկոպոսականին։ Այնպէս որ
աղխարհիս բոլոր եպիսկոպոսական ձեռքերն
և ամբողջ իւզերն եթէ գային թափուէին
գլխոյ մը վրայ, չէին կարող ոչ նոր խոր-
հուրդ մը, և ոչ ալ սահմանեալ խորհրդ-
դոյն մէջ նոր կարգ մը ստեղծել, ինչ որ
փրկչական իշխանութեան յատուկ գործ
էր, ինքն իսկ նշանակել իւր շնորհաց աղ-
բիւրները, ինչպէս ուսոյց առաքելոց և
անոնք գործադրեցին։ Չի եթէ մարդիկ
իրաւունք ունենային խորհրդներ ու վար-
դապետութիւններ հաստատելու կամ ջրն-
ջելու ըստ հաճոյս Եկեղեցւոյ մէջ, ըրիս-
տոնէութիւնը կը զաղըէր ըրիստոնէութիւն
լինելէ, և կը զառնար մարդկային կրօնը
մը, խաղալիկ ամենուն ձեռքը։

Այնպէս կը հաւատար հին Եկեղեցին՝
թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կը
շնորհէ քահանայութեան լրումը։ «զբար-
ձրութիւն եպիսկոպոսութեան փառատրու-
րեան Առաքածոյ զպատիւ մեծ ք, կ'ըսէր
հայ վարդապետի մը ձայնը»¹ զիտակից ու
հաւատարիմ թարգման տիեզերական Եկե-
ղեցւոյ համոզման։ Եւ այն՝ որ մեծագոյն
փառաւորութիւնն ու պատիւն է, յաւե-
լուած չի կրնար ընդունել նորամուտ հայ-
րապետական ձեռնադրութեամբ, կը կրկ-
նենք, ստիպուած ենք կրկնելու մեք եւս
այսօր հին Եկեղեցւոյ հետ, եթէ անոր հա-
ւատարիմ հետեւող կը դաւանինք զմեզ։

Եպիսկոպոսներ են՝ որ կը ձեռնադրեն
հայրապետը։ Արդ անոնք՝ թուով աւելի
կամ պակաս, այնչափ կարողութիւն կամ
կարգ կ'ունան տալ իրենց ձեռնադրելոց՝
որչափ իրենք ունին։ սարկաւազութեան,
երիցութեան և եպիսկոպոսութեան կարգերը։
Հետեւաբար անբաւական են աւանդելու
կաթողիկոսին եպիսկոպոսականէն վեր
կարգ մը՝ զոր չունին իրենք, բաց ի հայ-
րապետական խիստնորեկէն, որ ոչ թէ
յատուկ կարգէ մը, այլ հաւաքականու-

թենէն և կամ զայն ներկայացնող եպիս-
կոպոսական ժողովէն կը բղխէ, ու կը
արտփ ընտրութեան ձեռքով, սկսեալ Եկե-
ղեցւոյ առաջին դարերէն, ինչպէս կ'երեի
առաքելական ընտրութեանց մէջ, ու Եսե-
սանք նիկիական և անտիոքեան կոնստանց
մէջ եւս։

Քահանայապետական օծումն ալ՝ —
ինչպէս և քահանայականն ու եպիսկո-
պոսականը՝ — ուրիշ բան չէ իւր ծագ-
մանը մէջ՝ բայց փոխառութիւն հին առուե-
րակոն օրինաց՝ սեպական ու համազօր
քահանայապետութեան՝ կամ օրինակէն՝ որ
նոյնպէս իւզով կ'օծուէր, և որուն յա-
ջորդեց ճշմարիտ քահանայապետն Քրիս-
տոս՝, օժեալ Հուդով որբով՝ փոխանակ
իւզոյ, և նոյն օծութիւնը՝ տուաւ նաեւ
իւրմէ կարգեալ քահանայութեան¹⁰, ինչպէս
ըսինք վերեւ։ Հետեւաբար ստուերական
իւզոյն յաւելուեալ ոչ մէկ հիմնական կամ
իսկական տարբերութիւն կրնար բերել
յիսուսաւանդ իրական քահանայութեան
երբեակ կարգերուն վրայ, զորս ծանօթ
տեսանք առաքելոց օրերէն¹¹։ Ոչ ոք կը
խորհի՝ թէ լատինածէս ու հայ քահանայը
ու եպիսկոպոսները՝ որ կ'օծուին, կարգի
առաւելութիւն մը կը ներկայացնեն իրենց
արեւելեան կարգակցաց վրայ՝ որ չեն օ-
ծուիր։ Ոչ ալ ուրեմն մեր կաթողիկոսաց
օծումն աւելի վեր կը դասէ զանոնք միւս
հայրապետներէն։

Նորամուտ իւզդ իւր ընդունուելէն յի-
տոյ եւս՝ հայ ծիսի հոգւոյն մէջ ոչ յատ-
կանիշ մը համարուեցաւ և ոչ աղբիւր։ Այս-
հանայապետական իշխանութեան։ Այս
թէ ոչ՝ կամ պիտի վերապահուէր կաթո-
ղիկոսաց միայն, և կամ նորակներները,
եկեղեցիք, խաչեր, պատկերներ, սկիհ,
զանգակ՝ որոց կը մերձեցնենք մի եւ նոյն
մեռոնը, նոյնպէս «օժեալ հայրապետներ»
պիտի դառնային։ Ոչ, այլ աղով սրբու-
թեան զրոշմ մը կը ստանան անոնք՝ օծման

1. Աստ՝ 331. — 2. Գրք. Ա, 15, 26. 2, 3, 5. —
3. Աստ՝ 8. — 4. Եբր. Ժ, 1. — 5. Գւտ. Ը, 2,
12. — 6. Եբր. Ը, 5. — 7. Անյ՝ Թ, 1. — 8. Գրք.

Ժ, 38. — 9. Ա Գ-Վ. Բ, 20, 27. — 10. Ա Պետր.
Բ, 5. — 11. Աստ՝ 390.

ընկերոջ ազօթից օժանդակութեամբ, իսկ քահանայական կարգին մէջ առաքելականդ ձեռնադրարիւնն է՝ որ կը սրբացնէ իւրին ընդունելութենէն յառաջ, և կը սրբացնէ նաեւ յետոյ: Ձի առաքելական, կամ որ նոյն է՝ աստուածային հաստատութեան մ'աղդիւնքն՝ ոչ որ և ոչ մի նոր բան կաւրոյ էր նուազեցնել կամ փոխանցել իւր վրայ: Եւ եթէ յաւելուածական ձեռնադրութիւնն ինքնին, զի առաքելական չէր, եպիսկոպոսականէն աւելի կարգ մը չի կրնար տալ, այդ մասին զեւ աւելի տեղորէ ու կը ձնայ օծումը: Կ'ըսէ մեզ միտքը:

Հայաստանեայց եկեղեցին, որոյ առնամբ կը խօսէր ու կը պարծէր Օրմառնեան, ինքն ալ չճանչցաւ՝ ընդհ. Եկեղեցւոյ հետ իւր միութեան շրջանին, — որոյ հետ Պրմանեանի մտայնութիւնը խտտը կը համահունէր, — առանձին խորհուրդ մը, կարգ մ'իւր կաթողիկոսաց վրայ՝ եպիսկոպոսականէն զատ, ինչպէս տեսանք՝ այլ համուպետական իշխանութեան բարձրութիւնը միայն, աւանդելի եպիսկոպոսին, և ի հարկին քահանայի մ'ալ: Ձատըր Յովսէփ, որ զուրկ էր՝ բարե՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէն անգամ՝, Ղազար չէր վարաներ սահմանել զգարդարեւ զկաթողիկոսն Հայոց, և զզուրկ ամենայն Հայոց քահանայութեանց՝: Ուրիշն այդ պարզ երէցն արդէն կատարեալ կաթողիկոս մ'էր յաչս իւր հօտին Միւր Հայրապետները Լուսաւորչէն մինչեւ Թ դար, որ չունէին կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն, և մինչեւ Ժի դար նաեւ օծումը, Օրմանեանի ըմբռնած ձառնորդական առնութեամբ՝ իրենց եւս «հասարակ եպիսկոպոսներէ աւելի» լինելու չէին, և անոր երեւակայած «օրինական պայմանով» նուազագոյնը էին՝ քան իրենց օծեալ յաջորդները: և յետոյ յանկարծակի հնարուեցաւ հայ իսկական ու եզական կա-

թողիկոսութիւնը, բարձր քան բոլոր միւս պատրիարքները, որոնք զեւ իմացած լինելու չեն այս իրողութիւնը. ապա թէ ոչ՝ բոլորն ալ կը փութային ձեռնադրութիւն և օծութիւն: Այսպէս «մերս պանծալի բանասիրին» բրած գիտել Հոսեանքները մասամբ մ'աղբերգական են և մասամբ մ'ալ զաւանթիք, որդիւնք անոր տէր նախագ թանկը բռնելու տենչին, որ ապահովագոյն տառնորդը չէր կարող հանդիսանալ՝ ոչ պատմաբնական և ոչ վարդապետական սոցաթիւրի մէջ: Կը շնչած մայր կիտին վրայ, որդւն գի մեր ազգայինները զեւան՝ թէ ուր չափով և ինչ զգուշութեամբ ոչեւ է մտնելու անոր զրուածոց, որոց նպատակն էր շտացնել, ոչ եթէ հշտարութիւններ պատմել:

Եզրակացնելով, կաթողիկոսական յատմաւ ձեռնադրութիւն և օծում՝ անոր իշխանութեան կամ պաշտօնին աւանդական արտաքին ու հանգիստական ձեւ մը համարելն են, և ուրիշ ոչինչ: Ձարգ մը, անշուշտ օգտակար հոգեպէս ալ իւր բրած օրհնութեամբ, ինչպէս Շնորհալին բուսւ: Եւ բուս էութեան հաւատար անոր՝ զոր ուրիշ եկեղեցեաց հայրապետներն ալ կ'ընդունէին ու կ'ընդունին: Կը համահմանութիւն թագաւորական օծման, որ հոգեւոր զօրութիւն մը կը շնորհէ՝ յաջորդէս ի զլուրի տանելու մոգովորեան տառնորդութիւնը: Այսքան, և աւելին — եթէ կան դաւանողներ՝ — սին և զուր տեսութիւն է, անհաշտ քրիստոնէական կրօնից հիմնական սկզբանց հետ, և այն լրջութեան՝ զոր պէտք է ցուցնէ զարգացած ու գիտակից ազգ մը, ինչպէս կը քաղաւնք ու կը պահանջենք որ լինի մերը:

Ահաւորակ, Հարգ իմ, ինչ որ կարելի էր բուս այս յոյժ կարեւոր խնդրոյս պատմական ու խորհրդական լուսաբանութեան համար: Եւ կը վերջացնեմ խօսքս: